
KÖRNYEZETFORMÁLÁS II. RÉSZ

Herczeg Ágnes VÁROSÖKOLÓGIA Város? Ökológia?

Kamaszkoromban végigsétáltam a városon, a Duna mentén. Ősz volt, a Bem rakparton a gesztenyét rugdostam - ma is fájdalmas emlék ez az őszi, libabőrös novemberi kép. Furcsa kívülrőlállósággal hallgattam a híreket a Nyugat-berlini szmogriadókról, miközben Kelet-Berlinben mindenki szellőztetett. Néhány éve még augusztusban, idén már júliusban kezd őszi lenni a város. Most minden este megnézhetem a szmoghíreket a TV-ben, vagy a Moszkva téren.

Hogyan van jelen a városban a természet, hogyan élnek mellettünk észrevétlenül a növények, az állatok, hogyan állunk mi, városlakók ezzel a kérdéssel? Hogyan, amikor építési engedélyünkhöz fakivágási engedélyt kérünk, és hogyan, amikor tiltakozunk a rossz levegő ellen?

Irgykedve forgatom a "Városökológia Berlin példáján" című könyvet, amely a városi természet és ökológia összefüggéseit vaskos kötetben foglalja össze. A városi parkoktól a külvárosi útszegélyekig teljes képet ad egy olyan "láthatatlan összefüggésről", amelyről nem is tudjuk, hogy milyen fontos saját városi létezésünk számára. Ez a kérdés azonban nem csak fizikai létünk lehetőségének alapja, s ennek érzékeltetésére ajánlom figyelmükbe Hermann Seiberth egyik írását.

Szakmai körökben ismert, hogy a német kertészeti kultúra, a városi zöldfelületek kialakításának, fenntartásának minősége példászerű, és nagy hagyományokkal rendelkezik. A meglévő zöldfelületeket jelentős anyagi eszközökkel rendelkező intézmények rendszere védi. A város növekedésével, a beépítettség sűrűsödésével, az infrastruktúra kifejlesztésével, a forgalom növekedésével párhuzamosan nő az ökológiailag aktív felületek igénybevétele, s gyengül ellenállóképességük és kiegyenlítő szerepük. A szakemberek felismerték, hogy a hagyományos városi kertészet és a parkok mellett fontos minden olyan tényező számbavétele, amely a város természetes ökológiai eleme. Évtizedes kutató-feltáró munka eredményeként készült el így Nyugat-Berlin ökológiai térképe. Szakmailag úttörő módon hívta fel a figyelmet a város életének eddig fel nem fedett összefüggéseire.

Ma már elfogadott tényként él a köztudatban, hogy nemcsak az ember által tervezett, épített és fenntartott parkok szerepe fontos, hanem a spontán kialakult, vagy kialakuló vegetáció is, mely beavatkozást nem igényel, csak speciális gondozást, amelyben a szakemberek fontos feladata van.

Ez a megközelítés előrevetíti azt a kérdést, ami talán még a berlinieknek is új.

H. Seibert felhívja a figyelmet arra, hogy az eddig még be nem épített, ún. "hulladék"-területeknek milyen értékük van, mind ökológiai, mind szociális szempontból. Az ökoló-

giai szempontok fontossága már a köztudatban van, a szociális megfontolások azonban eddig még nem kerültek nyilvánosságra.

E gondolatsor bemutatását azért tartom fontosnak, mert nálunk - sajnos - még a hagyományos kertészeti tevékenységet is mostohagyermeknek tekintik. Városaink jelenleg robbanás-szerű átalakulás előtt állnak, melyben a pénzre hivatkozva a beruházások számszerűsíthető oldalával foglalkozunk.

Másodlagos dolognak tartom a rossz levegő elleni tiltakozást. A figyelmet arra kell felhívni, hogy a városi élet ökológiai alapját képező lényezők - a városi fasoroktól és parkoktól a még be nem épített grundokig és erdőkig - alapos felmérésére, értékelésére és védelmére van szükség. Ez az áttekintés segítheti a mindenkori döntéshozatalt.

Hiszen ma fasorok tűnnek el a szükségszerű infrastruktúrális fejlesztés nyomán, s egy plakát elhelyezésére alkalmas területté degradálódnak a város "hulladékterületei". A természetes zöld infrastruktúra eltűnése a kellő áttekintés hiányában még tovább veszélyezteti a felbolydult biológiai és szociális egyensúlyt.

Hermann Seiberth KI GONDOL VÉGRE A GYERMEKEKRE IS?

"A gyermek még gyenge a magasabb szellemi teljesítőképesség területén. A gyermek leginkább ösztönszerű, játszó lény. Ezért szüksége van magához hasonló lényekre, például állatokra, elementáris élményekre, lényekre, vízre, kicsinységekre, vicik-vacakokra, bozótosra, csalótosra, játéktérre. Az ember mindezek nélkül is engedheti felnőni a gyermeket. A gyermek túléli ezt. De mégsem lehet azon csodálkozni, ha a gyermek bizonyos szociális alapkészséget nem tanul meg soha, mint például egy bizonyos helyhez való kötődést, hovatarthatást, vagy cselekvőképességet." (Alekszander Mütschertli)

A gyermekek 40 %-a testvér nélkül nő fel. 40 %-nak egy testvére van. A fiatalabb és idősebb gyermekkel való közvetlen kapcsolat a családon belül tehát tömegesen eltűnik. Ugyanez vonatkozik azokra a tapasztalatokra is, amiket a gyermek a vele ellentétes nemű gyermekekkel kapcsolatban szerezhet. A kapcsolat többnyire szabályozott keretek közt történik, látogatások alkalmával, vagy egymásnál való éjszakai formájában, mely a középosztálybeli családok között a leggyakoribb. A másik jelenség az, hogy a német gyermekek jelentős része nem lakik az anyjával és az apjával. A városokban az ilyen "családok" aránya 20 % felett van. Átlagosan minden harmadik házasság öt év után felbomlik. A csonka családok

aránya olyan méreteket ölt, mint amilyen a háborús időkben volt. Egy háborúban elesett családfő azonban mégiscsak más, mint az elvált, elköltözött apa. A szülők válása jelentős pszichikai megterhelést jelent a gyermek számára. Az utóbbi évtizedekben a harmadik jelenség, amely a gyermeki elszigetelődés veszélyét hordozza, az utcán kialakuló társas kapcsolatok eltűnése; ezeket többnyire október és április között, de gyakran nyáron is a zárt térben való, belső izoláció helyettesíti. A gyermekek, legalábbis a városiak, az ismert okok miatt alig tartózkodnak "közös térben". Az óvodákban, a napköziben, iskolában, szabadidőközpontokban és egyesületi házakban pedagógiaiailag szervezett és ellenőrzött terekben tartózkodnak. A belső téri izoláció kényszeríti őket a modern viselkedés elsajátítására. Ez a helyzet megkívánja a találkozások előzetes megbeszélését az iskolában, vagy telefonon. Ez biztos partnereket, játszótársakat követel, akik elérhetők telefonon; megkívánja az időpontok egyeztetését az egyesületekben, hobbykörökben. A modern, beprogramozott gyermeknek felnőttként kell viselkednie, racionálisan és céltudatosan, ha nem akar a társas életből kimaradni, teljesen elszigetelődni. Vitathatatlan, hogy ez a viselkedés a német középosztályban a legerősebb. Éppen a proletár rétegek gyermekei kötnek még utcai barátságokat az udvarokon megrendezett focimeccsek; a város egyre szűkülő szabad területein. A folyamatos városi átépítés azonban éppen ezekre a területekre terjed ki, és csökkenti e spontán kapcsolatok kialakulásának lehetőségét.

Magától értetődő számunkra, hogy a világot a saját, felnőtt perspektívánkból szemléljük. A technikailag megvalósíthatót és a gazdaságilag fontosat mindig együttesen vizsgáljuk. A szabad területeket mint hulladékfelületet definiáljuk, negatív előjellel, mint egy szabásmintából leeső fecnit. Amikor az infrastruktúráról beszélünk, puszta számokká redukáljuk a lakosság "nem produktív" felének igényeit. A közlekedési útvonalak iránti igényeket azonban gondosan analizáljuk, tervezzük, pontosan számoljuk, rendkívüli tervezési és adatfelvételi költségeket felémészve. A város, a városi élettér úgy jön létre, mint az akart cél produktuma. Ami nem cél, az nem valósul meg. A keletkező valóság azonban nem mindig csak az akartat tükrözi, hanem azt is, amit az ember nem akart, vagyis az akart dolgok egyáltalán nem tervezett mellékhatásait.

E mellékhatások határozzák meg a messzemenőig mindazt, ami az életminőségeket jellemzi, ami a dolgok közt, az akart, épített, elrendezett dolgok közt húzódik. Micsoda elvesztése ez a tapasztalati világnak! Annak, ami az alkotó, Káin fiainak felszínes figyelmén kívül reked! Ide sorolandó minden, ami szelíd, ami meghatározhatatlan, de ami magát a

figyelmes, megfigyelő tekintet számára megmutatja. Ez az a világ, amelyből mi az éber tudati állapotba, a mi világunkba kerültünk. Egy éber tudatállapotba, mely még csak félig fejlődött ki, és még csak az érzékekkel megragadható dolgokra korlátozódik. Ez tesz minket "tüchtiggé".

Kezdjük el hát nyitni ebben az irányban. A Kelet- és Nyugat-Berlin közötti elhagyott pályaudvar vasúti sínek által határolt, ún. hulladékterületének jelentőségét a nyilvánosság és a politikusok elé kell tárnunk; létezését és jelentőségét a tudomásukra kell hozni. A meggyőzéshez természettudományos alapon nyugvó összefüggések gazdag tárháza áll rendelkezésre a klíma, a vegetáció, a flóra és fauna, valamint a talaj szempontjaiból. A nevelési, a szociális és orvosi szempontok érvrendszere viszont még erőtlen. Ezen az oldalon még kemény érveket kell felsorakoztatnunk. A szempontok kidolgozásánál vegyük igénybe a megfelelő szakembereket; gyermekorvosokat, pszichológusokat, szociális dolgozókat, stb. segítségét, hogy gyűjtsék össze azokat az alapvető fontosságú követelményeket, amelyek hozzásegítik a politikusokat, környezetünk alkotóit és tervezőit ahhoz, hogy például a háború óta üresen álló belvárosi grundok egyedülálló jelentőségét és megőrzésük fontosságát felfogják. Végül is micsoda világ, milyen város lehet az, amely először a fejekben születik meg, és ennek alapján épül fel? Kinek teremthet egy ilyen város életteret? A 35-55 éves felelős vezetők, üzletemberek, politikusok számára, akik világképében és választási plakátjain a fiatalok csak mint bűnöző bandák jelennek meg. Ennek a problémának a kezelése nemcsak szakmailag új, erre fogékony városépítő és területfejlesztő szakemberek érzékenységét igényli, hanem azt is, hogy e megmaradt szabad területek, mint új kategória jelenjenek meg a városokban.

Meg kell említeni, az ökológiai természeteszétika fogalmát, amit I. Kowarik *negyedik természetnek* nevez. Idézem: "*Ökológiai természeteszétika eddig nem létezett. Hamarosan eljön azonban az az idő, amikor szükségyszerűen fel kell ismernünk, hogy a természetben és a természettel együtt kell hogy éljünk, és legfőképp, hogy szükségünk van a természetre. És ez éppen esztétikai szempontból fontos, mert az ökológia csak a tiszta és hasznos közegek létfontosságát tárja elénk, itt a környezet minőségéről érzelmi, vagy ahogy Goethe mondaná, érzéki, erkölcsi értelemben nincs szó. Az ökológiai természeteszétika feladata ezzel szemben azt hangsúlyozni, hogy az egészséges, és nemcsak annak mondott jó élethez a környezet meghatározott esztétikai minőségben történő tapasztalása szükséges. Ez a megközelítés világossá tehetné, milyen lesz az ember életérzése környezetének érzékekkel történő, emocionális átélése által, valamint hogy az ember alapvető életszükségeihez nemcsak a szép környezet tartozik hozzá, hanem hogy az embernek a természetre van szüksége. Arra, ami önmagától létezik, önmaga által*

van jelen a világban. Az embernek mély szüksége van az önmagán kívüli, a másik iránt. Az ember nem olyan világban akar élni, amelyben csak önmagával találkozik." És még hozzáfűz egy gondolatot: "Az emberi környezet kialakításánál a legutolsó sorban van szó arról, hogy hogyan is létezik az ember ebben a térben, pedig nem lehet csak a természettudományra hagyatkozni, amikor ítéletet alkotunk a természet minőségéről."

Jó példa lehet erre a már említett, vasúti sínek által kimetszett "hulladékterület". Ez éppoly differenciált, mint a természetben található más élőhelyi viszonyok: pályafelületek, váltók, homok- és sítthal-mok, kábeldarabok, aszfaltfelületek, és ezekkel összefüggésben kialakuló vegetáció, amelynek megjelenése képileg tükrözi a helyet. Az idelátogató a valóságkép különös hangulati formájával találkozik, az adott hely és az ott lévő vegetáció egymásnak való megfelelésével, összhangjával.

Miről van szó? Milyen más dologgal találkozik itt a városlakó, mint az általa megszokott parkokban? Megkísérlem ennek a képnek a leírását, olyan képét, melynek megragadása a táj- és kertépítészek jövőbeni feladata, és a városi életkörülmények egészségessé formálásának feltétele. A táj- és kertépítészek tervező, kivitelező és fenntartó "céhének" hallatlan mértékű higgadtságát és figyelmét kívánja meg, ha ezen területek fennmaradása érdekében dolgozik. A kertész a fejlődést csak tapogatózva irányíthatja, a tanulságok alapján folytonosan tisztázva, alakítva, és óvatos korrekciókkal, a használatból fakadó új ismeretek alapján, s mindenkor a hely szellemének megfelelően. A városlakó számára mindez lehetőséget teremt, hogy saját környezetében felfedezze és nagyobb figyelemmel kísérje a természeti összefüggéseket és a harmóniát a növényvilágban, és a hozzá kapcsolódó állatvilágban. A mesterségesen kialakított vegetációban nincs ilyen összefüggés, és ilyen jellegű érdeklődés az emberben sem merül fel. A természeti összefüggések iránti érdeklődés felkeltéséhez fontos a természetes állapot fenntartása. Nem véletlen, hogy a gyermekek és a művészek vonzódnak olyan meghatározott identitású helyekhez, ahol az alkotó és fenntartó kéz munkája láthatatlanul van jelen. Az olyan kertészeti kezelés, amely egy helyre csak saját akaratát ülteti, kevésbé éri el, hogy az élet iránt szeretettel teli érdeklődés jöjjön létre, mint ha a létesülés, a fejlődés és az elmúlás természetes folyamatait az évszakok váltakozásának megfelelően, az adott hely karakterével összhangban kifejezésre juttatná. Mintha az érdektelenség első hulláma megtörne a változás és az elmúlás természeti összefüggéseinek finom rezdüléseiben. Nem az én feladatom a figyelmet a gyermekek világára fordítani, ezért Khalil Gibran szavait idézem a *Prófétá*-ból:

Gyermekeitek nem a ti gyermekeitek.
Ők az Élet önmaga iránti vágyakozásának fiai és leányai.

Általatosok érkezők, de nem belőletek.
És bár véletek vannak, nem birtokaitok.

Adhattok nekik szeretelet, de gondolataitokat nem adhatjátok.

Mert nekik saját gondolataik vannak.

Testüknek adhattok otthont, de lelküknek nem.

Mert az ő lelkük a holnap házában lakik, ahová ti nem látogathattok el, még álmaikban sem.

Próbálhattok olyanná lenni, mint ők, de ne próbáljátok őket olyanná tenni, mint ti vagytok.

Mert az élet sem visszafelé nem halad, sem meg nem reked a tegnapi.

Ti vagytok az új, melyről gyermekeitek eleven nyílként röppennek el.

Az újász látja a célt a végtelenség útján, és ő feszít meg benneteket minden erejével, hogy nyilai sebesen és messzire szálljanak.

Legyen az újász kezének hajlítása a ti örömetek forrása;

Mert Ő egyként szereti a repülő nyilat, és az újat, mely mozdulatlan.

(Édesvíz Kiadó, 1993., ford.: Révbíró Tamás)

Nem tudom, hogy emlékeznek-e erre. A gyermekek olyan világban élnek, amelyet mi, felnőttek, állmainkban sem érünk el. Arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a városrendezés és -alakítás követelményrendszerén belül számolni kell a gyermekek és fiatalok számára szükséges léttérrel, ahol minden alapvető tapasztalatot megszerezhetnek, és minden alapélménnyel találkozhatnak, amelyeket a fejlődéssel foglalkozó pszichológusok a későbbi felfogóképesség alapfeltételének tekintenek. Találónan jellemzi ezt Barbara Tenstat *Végre kontroll nélkül* című írásában, amelyben saját gyermekkorának színhelyét, a berlini Graben-t írja le:

Ha megkísérlem leírni a Grabent, az csak az én Grabenem lesz. Testvéreim, és minden más gyermek számára ez a hely más-más jelentéssel bír. Mindnyájan más életkorban és más konstellációban ismertük meg és fedeztük fel. És maga a Graben sem maradt változatlan. Az évek alatt, amíg használtuk, általunk is változott. Biztos vagyok benne, hogy sok gyerek számára, akik itt Berlinben, a Lichtenfelder utcában és környékén laktak, évekig különösen fontos hely volt.

Az első héten csak a Graben széléig merészkedtem. Mélyebben feküdt valamivel, mint az utca, és eredetileg több kertből állt; körülbelül száz méter hosszú, és 30-40 méter széles nadrágszíjparcellákból. Ezeket a földdarabkákat nemrég hagyták el, de mindenki számára világos volt, hogy senki sem jön ide vissza soha. Akkor már több mint tíz éve volt ez a terület a környékbeli gyerekeké. Ötven, vagy ennél is

több gyermek tartózkodott ott állandóan vagy alkalmanként, mint tősgyökeres "helyiek"; fiúk és lányok, kicsik és nagyok egyaránt. A Graben különböző tevékenységeknek adott teret egyidőben, néha azonban két gyerektábor harcának tárgya volt. A felnőttek alig használták, legfeljebb útjuk lerövidítésére vágtak át rajta nagyritkán. A mamák általában a Graben szélén álltak meg, kiáltva hívva haza gyermeküket. A fák, a bozótok, az avaros lehetőséget adott az embernek, hogy visszahúzódjon az időből, eltűnjön a világból.

Bátorságot kell merítenünk ebből a történetből. Fontos és hangsúlyos tényezőként kell kezelnünk a városban spontán módon megmaradt "természetes" zöldfelületeket, és ezeket figyelembe kell vennünk a tervezésnél és területértékelésnél. Ki kell törnünk a

defenzívából a politika elé ezekkel a kívánságokkal, éppúgy, mint tizenkét évvel ezelőtt tettük, amikor sikerült elérnünk azt, hogy Berlinből ne tűnjenek el végérvényesen a gyomok és vadon termő növények. Most újabb szövetséget kell létrehoznunk minden érintett terület képviselőjével. Egyre jobban el kell vetni az egységes városi kontextusban való mechanikus gondolkodást. A tervezői gyakorlat új vízióját kell létrehozni, amely a város egészére vonatkozó fejlődésösszefüggésbe az egyes elemeket a maguk igényei szerint szabadon tudja beépíteni.

(Részletek a berlini Városfejlesztési és Környezetvédelmi Szenátusban elhangzott beszédből. Fordította Herczeg Ágnes)

Jochen Bockemühl
AZ ERDŐK PUSZTULÁSA TUDATI KÉRDÉS
(részletek)

(...) Tájról beszélni csak akkor van értelme, ha az életösszefüggés egy hely hangulataként az emberi tudatban tükröződik, és az ember intenciói ezt az összefüggést többé-kevésbé átalakítják.

Állatok esetében mindig csakis az adott lény világáról beszélhetünk, melybe *beleszerve*sült. Az érzékek által adott ösztönzéseket lelki organizációjának megfelelően, mintegy álomban szövi bele maga világának képeibe, s ezeknek megfelelően tevékenykedik. Így például a posztát, aki tavaszi vagy őszi vonulásakor éjjelente a csillagos égbolt alapján tájékozódik, megteveszthetjük egy planetárium fényével, s más-más módon számos állatot ugyanígy félrevezethetünk. Az ember azonban képes szembehelyezkedni érzéki megfigyelése tárgyával; rá tud kérdezni, hogy valódi, vagy mesterséges csillagos égbolttal van-e dolga, sőt ilyen művi képmásokat is csak ő tud képzeti alapján a világba helyezni. Képes tudatossá tenni a természetben működő kapcsolatokat.

Egy hely életösszefüggése, amelyben az ember megismerőként és cselekvőként áll, vagy amelybe belehelyezkedik, csak ilyen szembenállás által ismerhető fel. Magától a szemlélőtől függ azonban, hogy mennyire tágtíja ki a kereteket, amikor ezt az életösszefüggést, mint tájat szólítja meg. Ekkor nem pusztán valami *kívül* létezőről van szó, de nem is olyasvalamiről, ami csupán a szemlélőben él. A belső és a külső abban találkozik, amit a szép iránti érzéknek nevezhetünk. Ez túlnyúlik az egyes tényeken, és afelé fordul, ami a jelenségképben belső egységként többé-kevésbé jelen van. Arról a szellemi egységről van szó, ami a természeti folyamatok és az emberi intenciók között valóságosan működő kapcsolatokban él.

A mai ökológia gyakran úgy gondolkodik, hogy csupán az ásványi világ, a növények, az állatok és az emberek közötti kapcsolatokat kell tanulmányozni, s aztán a fogalmak "hálójából" el lehet jutni az egységhez. Ez azonban eleve lehetetlen anélkül a törekvés nélkül, hogy egy kiválasztott részletben is az egységet találjuk meg, ami csak egy eszme lehet. Könnyen belátható, hogy ez a törekvés az egység, az eszme meglétébe vetett hite alapul; annak létezését előre feltételezi. Egy táj sajátosságainak első átélésében egyfajta *előzetes ismeret* van, ami ebből az eszméből származik, és a megismerés vezérfonala lesz. Minthogy azonban a képzet értelmében ez a tudás rendkívül határozatlan, az ember könnyen el is felejtí, vagy szeret-

né letagadni. Különböző okok miatt nem szívesen követjük a megismerési folyamat effajta ábrázolását. Egyik ilyen ok a szubjektív önkénytől való félelem, ami jogosult is, ha *eszmén* egy meghatározott képzetet értünk, s az *előzetes ismeret* úgy fogjuk fel, mint az észleleti tartalmak elfedését ezzel az előre megragadott képzetrel. Az eszme azonban eleven marad, s egyben észlelő szervvé is fog válni, ha megvan bennünk a bizalom, hogy egy kiválasztott részletben is megtalálható a benne működő és egységes szellemi összefüggés, ami azután - megfelelően kitágítva - a világ egységének egy aspektusaként jelenik meg. Így egy adott táj eszméjének speciális tartalmát az egyes összefüggéseket az eszme fényében vizsgálva tudatosíthatjuk.

A táj képeiben nemcsak a természeti folyamatok jutnak kifejezésre, hanem az adott helyhez kötődő emberek gondolkodásmódja és élményei is. Mindenütt, ahol az ember és a környezet kölcsönhatása létrejön, ebben az értelemben alakul a táj. Korábban keveset gondolkodtunk ezen. Szép tájképek a természetben való tevékenykedés eredményeként egyedül az emberek lelki erőiből születtek. A természettudományos korszak kezdetével azonban gondolkodásuk révén lassan kioldódták a természeti összefüggésekből, s technikai képzetek alapján gépeket kezdtek konstruálni, melyek átvették tőlük a munkát. Ez a folyamat a városban kezdődött, és eleinte inkább a szociális területre hatott vissza. Részben a külső megkötöttségek alóli felszabadulást jelentette, de a kötelezettségek egyfajta hiányának létrejöttét is. Ezután fokozatosan kezdtek belevinni a természet életfolyamataiba a technikai képzeteket. A természet ugyanolyan értelemben vált *termelő helyé*, mint az ember által konstruált gép. Ugyanolyan váratlan mellékhatásokkal reagált, mint korábban az ember szociális életének viszonyai. A következményeket itt nem szükséges részleteznem, mint ahogy azt a tény sem, hogy mindez bizonyos következetességgel került bele az emberiség történetébe. Világos azonban, hogy a táj képében egyre inkább tükröződik ez a gondolkodásmód; a monoton, lehetőleg fák nélküli agrárterületeken, s a nyílegyenes határvonalú monokultúrákon. A kötetlenség (kötelezettség-nélküliség) abban fejeződik ki, hogy a tájképből eltűnik a hely története - minden személytelenné válik.

(...) Felelősség csak szabadságból születhet, mert ahol az ember csupán kívülről adott, külső törvényeket követ, ott a felelősség a törvényhozóé. A külső természeti törvényszerűség és a morális átélés szétszakadásából született meg a szabadság. Ugyanakkor azonban a felelősségnek az a feltétele, hogy az ember - szabadságából kiindulva - belsőleg összekösse magát azokkal a természeti vagy szociális összefüggésekkel, melyekben törvénykezni akar. Ez azt jelenti, hogy